

PIOTR ZBRÓG

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

ORCID: 0000-0002-9512-4027

Szeregi wieloczłonowe w funkcji podmiotu w staropolszczyźnie

Przedmiotem opisu w niniejszym artykule będzie charakterystyka staropolskich wieloargumentowych szeregów zajmujących w zdaniu pozycję podmiotu oraz opis sposobu uzgadniania form czasownika stojącego przy takich szeregach. Przykłady takich szeregów znajdują się w poniższych zdaniach:

Nie mogli go mu wziąć / Ani cesarz, ani papież, / Ani wsz<y>tko kapłaństwo także (LegA);

[...] *więc jest{ci} on Krysta był prosił, abyć tamo deszcz, wiatr i teże złe powietrze nie powstało* (Gn 183v/12);

Potym szli do Kafarnaum on i miła matka <jego, i bracia jego>, i zwolenicy (Roz 210/9);

[...] *iże Amrafel krol Semaar a Aryjot krol z Ponta, a Chador<I>aomor krol elamitski, a Chadal krol pogański mieli są boj przeciw Baza krolowi sodomickiemu* (BZ XIV/8c/3);

[...] *posłuszni są tobie patryjarchowie i prorokowie, i wszyscy apostołi, męczennicy i spowiednicy, i dziewice Krystowy, i wszyscy korowie niebiescy* (Naw 19v/6);

[...] *ustawiamy, aby <kiedy> sędzia abo wojewoda, albo starosta, albo oprawca, albo którykole jich namiestnik zakład weźmie o winę na naszym ziemianinie bogatem* (Dział 9/8).

Już nawet pobieżny ogląd tych kilku ekscerpcji przekonuje, że najstarsze szeregi reprezentowały zaawansowany poziom rekurencji (wahający się od trzech nawet do siedmiu, ośmiu członów) i pod każdym względem upodobniały się do ich współczesnych potomków, rzadko rozbudowanych o ponad trzy, cztery rzeczowniki, por.:

Policjant, urzędnik sądowy czy listonosz nie mogą odpowiadać za doręczenie wezwania stawiennictwa jako świadka (GW 2019);

Pięć lokali, apteka i przedszkole ogrzewane są ciepłem gazowym (DP 2011);

Kiedy na sali rozpraw jest sędzia, prokurator, mecenas albo oskarżony lub grupa (E 1987);

Góry, lasy i pola, niziny i wyżyny degradują się pod wpływem zmian klimatycznych (DP 2013).

Obecnie tego typu szeregi pojawiają się stosunkowo nieczęsto – badania własne dowodzą, że jest to około 7% w losowej masie zdań z podmiotem szeregowym, także i pod tym względem staropolszczyzna dawała podobne wyniki ilościowe (Zbróg, 2010; 2012). Stanowiły one przedmiot opisu jako przykłady reprezentacji podmiotu szeregowego w ogólnych opracowaniach – bez wyróżniania ich jako odrębnych bytów ze względu na liczbę członów, por. np. *Zza świata szła noc, rozpacz i śmierć* (Klemensiewicz, 1939, s. 145), a jako ciągi więcejargumentowe zostały wyimkowo scharakteryzowane z punktu widzenia formalnego oraz syntaktycznego, por. (*przyszedł*) *zarówno ojciec, matka, dwóch synów i córka, jak też albo babka, albo stryj oraz stryjna* (Szpakowicz, Świdziński, 1990, s. 48; Kocińska, 1997¹). Prace te poświęcono szeregom współczesnym i to przede wszystkim hipotetycznym, o realnych ciągach wyekscerpowanych z tekstów pisał Zbróg (2012).

Materiał służący za podstawę opracowania wyekscerpowano z zabytków języka polskiego, zgromadzonych w „Korpusie tekstów staropolskich” PJS IJP PAN. Szeregi wieloczłonowe nie występowały w każdym z pomieszczonych tam tekstów, jednak wynotowano ich na tyle dużo, że można pokusić się o ich systematyczny ogląd. Z punktu widzenia ilościowego zebrany materiał należy uznać za wysoce reprezentatywny (wynotowano ok. 130 takich ciągów), a przede wszystkim w zasadzie kompletny, gdyż analizie poddano wszystkie teksty. W tym kontekście wyczerpuje to metodologiczne wymagania co do zasobu materiału badawczego.

Szereg wieloczłonowy w funkcji podmiotu

Zasadniczo podmiot szeregowy składa się z dwóch argumentów (rzeczowników lub ich dystrybucyjnych ekwiwalentów) oraz wskaźnika zespolenia: spójnika współrzednego lub przecinka spójnikowego². Jako człon zdania wchodzi w dwustronną relację akomodacyjną z orzeczeniem czasownikowym jako element akomodowany i akomodujący oraz odnosi się przynajmniej do dwóch obiektów w rzeczywistości, np.: *Pies, kot biegną po podwórku; Wielu gości i aktorów stało przed stadionem* (por. Jodłowski, 1976; Kallas, 1993; Bobrowski, 1998).

¹ Ze względu na niepowtarzalność wielu konstrukcji trudne okazuje się osiągnięcie adekwatności opisowej akomodacji form słowa osobowego z uwzględnieniem semantyki członów, składu formalnego itp. D. Kocińska, choć przedstawiła znaczną ich liczbę, nie omówiła wielu potencjalnych, a zatem przyjęte dla wielu z nich schematy akomodacyjne pozostawiły wiele pytań i wątpliwości. Autorka przyjęła np., że w zdaniach: *Drzwi i flet albo też dziecko i mysz piszczały* albo *Niemowlę i mysz albo też drzwi i flet przeobraźliwie piszczały* „wartości akomodowanych w formie VG kategorii liczby i rodzaju zależą wyłącznie od charakteru grupy jednorodnej występującej linearnie przy formie osobowej” (1997, s. 129–130). Jednak analizując zdania z grupami jednorodnymi w podobnych zdaniach, podawała przykłady z pluralnymi formami męskoosobowymi: *Dziecko i mysz zapiszczeły na widok angory / Samochód i skrzypce należeli do Andrzeja* (1997, s. 68–69).

² To znaczy przecinka, który stanowi jedyny spójnikowy składnik bezpośredni szeregu (np. Szpakowicz, Świdziński, 1990, s. 11).

Szeregi złożone z kilku współrzędników, zwłaszcza z odmiennymi typami wskaźników zespolenia, występowały w zdaniach o wiele rzadziej niż typowe trójczłonowe jednostki. Były one tożsame pod względem semantyki członów i ich cech gramatycznych, szyku oraz typu spójników z szeregami dwuczłonowymi; zróżnicowanie formalne związane było jedynie z liczbą członów, co wynikało z okazjonalnego, czasem jednokrotnego doboru elementów spajających. Z tej kluczowej perspektywy – budowy – podzielono je w niniejszym opracowaniu na dwie zasadnicze grupy: szeregi jednorodne i niejednorodne.

Szeregi jednorodne – około dwóch trzecich w zasobie jednostek wieloczłonowych – reprezentowały wyrażenia, w których występował określony typ wskaźnika zespolenia, np. *I, ALBO*. Wśród przykładów można wyróżnić kilka podtypów.

a) Jednym typem wskaźnika łączono kolejne człony szeregu, por.:

W tych dzielnych rzeczach był jeden srebrny korczak i ośm srebrnych łyżek i jeden srebrny kubek (OrtMac 35r/23);

[...] *ale Mojżesz a Aaron, a Hur wstąpili byli na wirzch gory* (BZ Ex XVII/36a/33);

Gdyby sie radzca albo przysiężnik, albo pospólny człowiek ktorykoli bądź przylubowałby sie ku dworu albo przypilował (OrtOssol 34,4/12);

[...] *tako iż wszystek płacz i ich zamęt, i ten kłopot obrocił się im w wielkie wiesiele* (Roz 7/21);

Bo ani miasto ani czas, ani niebo, ani ziemia może dżierzeć Boga (Roz 164/22);

Nie jest padzenie stiany ani przeście, ani wołanie w ulicach jich (Fl CXLIII 17);

[...] *takiemu nie może pomagać przysiąc ociec ani przyrodzony przyjaciel, ani jego chlebojedzca* (OrtMac 16v/5).

Niekiedy w wypowiedzeniu pojawiały się warianty tego samego typu spójnika (tu: *AlI*): *Zali nie Ejipszczy a Amorejszczy i synowie Amonowi i Filistejszczy, i Sydońszczy, i Amalechyczczy, i Kananejszczy ociążyli są was* (BZ Jos IX/96b/34).

b) Przecinek (pauza delimitacyjna)³ stanowił ekwiwalent wskaźnika zespolenia stojącego przed ostatnim członem (por. Świdziński, 1990), np.:

Tegodla zebrali sie biskupowie, książęta żydowskie i licemiernicy w radę i rzekli (Roz 439/21);

Stanie, ruszanie, stapanie, poście a odzienie jego wszystko było słuszne (Roz 154/20);

³ W większości tekstów staropolskich interpunkcja w dzisiejszym rozumieniu albo nie występowała, albo pojawiała się okazjonalnie – i nawet wtedy miała zwykle charakter wskazówek do realizacji oralnych (jak w „Psałterzu puławskim”, „Kazaniach świętokrzyskich” czy „Biblii królowej Zofii”). We współczesnych transkrypcjach stosuje się wprowadzenie – zgodnie z zaleceniami projektu „Zasad wydawania tekstów staropolskich” – interpunkcję współczesną, należy ją jednak określić jako intuicyjną, co skutkuje niejednorodnym przestankowaniem w różnych wydaniach tego samego dzieła. Na potrzeby artykułu przyjmuje się interpunkcję zaproponowaną w transkrypcjach zabytków, a zamiast stosowania pojęcia ‘przecinek’ można posłużyć się pojęciem *pauza delimitacyjna*. Nie zmienia to jednak faktu, że czy to przecinek, czy pauza delimitacyjna stanowiły swoisty ekwiwalent wskaźnika zespolenia.

Ale chcieli krol, ksiązę albo pan człowieka waszego mieszczanina ocz winować przed prawem, ten człowiek ma jim odpowiedzieć (OrtMac11v/6);

[...] *do tego też krol, ksiązę albo pan nic nie mają podług prawa* (OrtMac11v/18).

Rekonstruuując każdy z powyższych szeregów, można by wstawić w miejscu przecinka spójnik tożsamy z łączącym ostatnie dwa człony, np. *do tego też krol* (albo) *ksiązę albo pan nic nie mają podług prawa*; *Stanie* (a) *ruszanie* (a) *stąpanie* (a) *poście a odzienie jego wszystko było słuszne*.

c) W jednorodnych szeregach symetrycznych występowały pary łączone wewnątrz w ten sam sposób, a pomiędzy nimi stawiano wariant wskaźnika, por.:

Boża jest (ziemia i pełność jej), *(okrąg ziem i <wszytcy>, jż przebywają w niem)* (Fl XXIII 1);

Aby snad nie byli między wami (mąż albo żona), *(czeladź albo pokolenie)* (BZ Deu XXIX/85d/1).

Niekiedy można byłoby podjąć dyskusję, czy rzeczywiście przecinek (pauzę) należałoby utożsamiać ze spójnikiem, por. niżej ekwiwalentem *albo* mógłby być np. spójnik *i*:

Item gdy który przebywacz, (i?) mieszczanin albo wieśnianin, (i?) poddaniec obojej strony księstwa w jimieniu w swem, jako jest w życie, łakach albo w dziedzinie zapowiedzianej, niektorego człowieka drugiego księstwa bydło rogate albo nierogate najdzie (Sul 111/6).

Jednak z kontekstu wynikało, że w wypowiedzeniu chodziło raczej o rozłączność referencyjną niż łączność desygnatów nazwanych przez rzeczowniki z szeregów.

d) Jednostkowo szereg zaczynał się od określonego typu wskaźnika zespolenia, powtarzanego przed kolejnymi członami, np.:

[...] *aby mię od ciebie ani śmierci, ani żywot, ani żadna szczęśność od ciebie oddaliła* (Naw 75r/12);

Takież Izaak, takież Jakob, takież Mojżesz i wszytcy, którzy się Bogu lubili, przez wielkie zamętki szli a obeżrzany są wierni (BZ 183d/12).

d) W niektórych szeregach występowały naprzemiennie jednorodne sposoby łączenia członów – spójnikami lub ich ekwiwalentami wyrażonymi przecinkiem (pauzą), np.:

<Tamo jest> wieczna radość i wesele, przezpieczność, zdrowie i mir wiekuisty (Roz 25/22);

Gdyby raćca widział, albo przysiężnik, wojt, pospolny poseł, mieski sługa, albo jinny, co tego roku przysięgł miastu i prawu, iż kogo (OrtMac 62r/6);

Item gdy który ślachcic, ziemianin albo wszelki przebywacz, albo poddaniec księstw przerzeczonych obojich konia albo wołu, albo krowę kradzione od złodzieja odjąłby albo odbił (Sul 112/24);

[...] *który sędzia, wojewoda, kastellan alibo ktore grodstwo, pan alibo jich urzędnicy, alibo oprawca, alibo jiny ktorykole, za winy sądowe alibo za jinsze dwinienie naszego ziemianina, bogatego alibo ubogiego, ślachcica alibo prostego, pociądza alibo pociądzać każe* (Sul 22/20).

e) Niekiedy w miejscu wskaźnika zespolenia członów szeregu pojawiał się ekwiwalent spójnika – przecinek (pauza delimitacyjna), np.:

Matthaeus, Marcus, Lucas, [Ioannes], [cztyrze] <trze> popisali skutki Jesukrystusowe (Roz 172/17);

Pytaliście jeszcze nas, przysięgnicyli, sędziali, lekarzli rannemu być ma na wyznanie, sqli rany ciężkie albo śmiertelne, albo nieśmiertelne (OrtMac 2r/3);

Ogień, grad, śnieg, lod, duch wełn {albo burze}, jeż czynią słowo jego (CXLVIII Fl 8).

Drugą grupę stanowiły szeregi niejednorodne, w których występowały wskaźniki zespolenia odmiennych typów, por.:

Możeli wyleganiec i jego dzieci albo bezprawny człowiek, słowie co prawa nie ma, swe stojące jimie- nie albo jidące bez swych panow przedać (Ossol 82,3/20);

[...] *wszelika niemoc albo wrzod i każda niemoc i boleść była mocą bożą a tego ziela natychmiast uzdrowiona* (Roz 224/20).

W miejscu wskaźnika mógł stać przyimek typu Z, będący ośrodkiem wyrażenia zwanego podmiotem towarzyszącym, por.:

[...] *co je miał jich ociec z jich macierzą albo macochą, przeto iż z sobą byli aż do śmierci w małżeń- stwie* (OrtMac 50v/15);

[...] *natychmiast wszyscy biskupowie, licemiernicy i mistrzowie żydowszczy z wielką tłuszcą luda wynidą przeciw jemu* (Roz 662/16).

Jego wariantem był szereg zawierający wskaźnik będący wynikiem kontaminacji – I Z – dość częsty w staropolszczyźnie, np.:

[...] *szedszy biskupowie żydowszczy i z licemierniki i starszy i przystąpili k niemu* (Roz 453/2);

Gdyby raćce z przysięgniki i z pospółstwem uczynili wielkierz (OrtMac 54v/11).

Nie można wskazać w tym zbiorze regularnie powtarzających się typów, gdyż zazwyczaj stanowiły one kombinacje składników o różnych cechach gramatycznych oraz semantycznych, także pod względem ich liczby i stojących pomiędzy nimi wskaźników. Udało się jedynie – co istotne z punktu widzenia składniowego – pogrupować je w dwa podzbiory. Wyróżniono zatem:

a) szeregi symetryczne – tworzące pary zorganizowane wokół jednego głównego wskaźnika zespolenia⁴ (ujęte w poniższych przykładach w nawiasy), które z kolei zespolone zostały wskaźnikiem niejako centralnym (w ostatnim przykładzie – przecinkiem), np.:

[...] *takiemu nie może pomagać przysięc (ociec ani przyrodzony brat) albo (ktorykole przyrodzony przyjaciel, ani jego chlebojedca)* (Osso 142,4/24);

[...] *słowie iżby (żona z jinny mężem) albo (mąż z jinną żoną) przebywał, co oni mają o to cierpieć* (OrtMac 40r/14);

Więc tu (papież z kardynały), / (Cesarz z swymi kapłany) / Szli są k niemu z chorągwiemi (LegA).

⁴ Podobne we współczesnej polszczyźnie, np.: *Może to być [rozpacz i nienawiść] albo [nadzieja i wierność]* (ŁukT); *W półfinałach zagrają [Dementiwa z Kim Clijsters] i [Kuzniecowa z Anną Czakwela- dze]* (GW 2006).

b) niesymetryczne – zogniskowane wokół różnych wskaźników zespolenia i nieprzewidywalne co do składu formalnego⁵, np.:

[...] *ize nie przeminie niebo i ziemia albo przepiecność* (Roz 266/5);

Ktora miłość i ktora dobroć [...] albo ktora potrzeba k temu przypędzila (Roz 165/16);

Możeli wyleganiec i jego dzieci albo bezprawny człowiek, słowie co prawa nie ma, swe stojące albo jidące jimienie przedać bez swych panow (OrtMac 48v/16);

Gdyby ręce z przysiężniki i z pospółstwem uczynili wielkierz (OrtMac 54v/11);

[...] *natychniast wszyscy biskupowie, licemiernicy i mistrzowie żydowszczy z wielką thuszczą luda wynidą przeciw jemu* (Roz 662/16);

[...] *i uczyniły swadźbę Maala a Tersa, Egla a Melcha, a Noa z syny stryja swego* (BZ Num XXXVI 73d/29).

Składnia realnoznaczeniowa i formalnogramatyczna orzeczenia przy wieloczłonowych szeregach

Wieloczłonowość szeregów nie sprzyjała w żadnym stopniu regularnemu pojawianiu się przy nich mnogiego czasownika, co stanowiłoby spełnienie swoistego postulatu współczesnych preskrytywistów (np. Markowski, 1978; Jadacka, 2004, 2006). Mogłoby się wydawać, że większa liczba członów dawałaby asumpt do stosowania pluralnych czasowników jako wyrazu wieloobiektywnej referencji. Pod pewnymi warunkami orzeczenie przyjmowało formę pluralną jako wynik składni *ad formam* lub *ad sensum*, w niektórych okolicznościach zaś występowała składnia *ad formam*, skutkująca wystąpieniem czasownika w formie singularnej.

O składni realnoznaczeniowej (*ad sensum*) mówi się wtedy, gdy w istocie czasownik nie może uzgodnić swej formy z żadnym z członów szeregu – jest on wtedy egzocentryczny (Saloni, Świdziński, 1985). Na przykład w zdaniu *Nie mogli go mu wziąć / Ani cesarz, ani papież, / Ani wsz<y>tko kapłaństwo także* (LegA) pluralna forma orzeczenia stanowiła wynik sumy realnoznaczeniowego szeregu, złożonego z rzeczowników singularnych (por. Bobrowski, 1998; Zbróg, 2003).

Składnia formalnogramatyczna (*ad formam*) polega na dostosowaniu słowa osobowego do najbliższego członu szeregu. W zdaniu *wszytscy jezdcy i wozowie faraonowi i wszytek zastęp był [faraonow] w Fijarot* (BZ Ex XIII/33a/6) formę singularną czasownika uzgodniono z ostatnim rzeczownikiem w szeregu, mimo że dwa pierwsze człony były pluralne, a pierwszy nawet osobowy (współcześnie ma to być nawet warunek obligatoryjnego uzgodnienia *ad sensum*, por. Jadacka, 2006).

⁵ Podobnie współczesne, np.: *Jeżeli spadkobierca i zapisobierca lub obdarowany został obciążony obowiązkiem wykonania polecenia lub zapisu* (Uope 1966); *żeby skarb państwa i państwo, rząd czy minister transportu był traktowany w sposób porównywalny do ministra transportu krajów gospodarczo rozwiniętych* (BAKSRP 1997); *W uroczystości wzięli udział rektor uczelni prof. Jan Kopcewicz wraz z Senatem* (T 1999).

Niekiedy nie dało się jednoznacznie określić typu składni pomiędzy podmiotem szeregowym a orzeczeniem. Forma tego ostatniego dostosowana mogła być albo do całego szeregu, albo do najbliższego członu – jak w przykładach: *Tegodla zebrali sie biskupowie, ksiązeta żydowskie i licemiernicy w radę i rzekli* (Roz 439/21); *Tedy ksiązeta<ta> kapłańskie, biskupowie i licemiernicy poczęli myśleć, jakoby i Łazarza ubili* (Roz 445/4); *Aleksander i Pompejusz, i ini krolowie są ji ćcili i krolowie Parsarum i eipszczy w wielkiej czci mieli nasz kościol* (Roz 440/8). W tego typu wypowiedzeniach rozstrzygnięcie odnośnie do typu składni nie jest konieczne, a w wypadku zgodności formy czasownika z wymaganiami ostatniego członu szeregu przyjmuje się, że występuje *ad formam* (Kopcińska, 1997). W poniższym zdaniu forma mnoga czasownika mogła zostać uzgodniona z dwoma ostatnimi członami (*Nafej a Nodab*), ale także z pierwszym (*Itureńszczy*) lub z całym szeregiem:

ale Itureńszczy a Nafej, a Nodab dali jim pomoc (BZ 129b/18).

Zazwyczaj nie rozpatruje się takiego kierunku oddziaływania syntaktycznego ze względu na wyjątkowość takiego oddziaływania nawet w jednoznacznych przykładach (por. Bobrowski, 1998).

Orzeczenie przy szeregach jednorodnych

W zdaniach z szeregami jednorodnymi uzgadnianie formy osobowej przebiegało tak, jak w wypadku tożsamyh formalnie z nimi szeregów dwuczłonowych. Zebrany materiał dowodzi, że liczba współrzędnych, także powtarzanie spójników nie wpływały na proces akomodacji. Poniżej omówione zostaną przykładowe reprezentacje sposobów akomodacji syntaktycznej, uwzględniające kluczowe wiązki cech determinujących poszczególne ich typy.

a) Wystąpienie w szeregu rzeczowników osobowych determinowało w większości wypadków uzgodnienie *ad sensum* (ok. 95% w wyekscerpowanym zasobie) – człony szeregu musiały zajmować pozycję przed czasownikiem, a wskaźnikiem zespolenia być spójnik typu *I*, np.:

[...] *ize Amrafel krol Semaar a Aryjot krol z Ponta, a Chador<I>aomor krol elamitski, a Chadal krol pogański mieli są boj przeciw Baza krolowi sodomickiemu* (BZ XIV/8c/3);

Matthaeus, Marcus, Lucas, [Ioannes], [cztyrze] <trze> popisali skutki Jesukrystusowe (Roz 172/17);

[...] *ale Mojżesz a Aaron, a Hur wstąpili byli na wirzch gory* (BZ Ex XVII/36a/33);

choć wyjątkowo:

Eteus i Jebuzeus a Amoreus przebywa na gorach (BZ Num XIII/59b/18).

Ad sensum widoczne było także w wypadku osoby czasownika – wybierano niższą niż 3. osoba, gdy w miejscu członu stanął zaimek wymagający 1. lub 2. osoby, np.:

Ty a synowie twoi, a dom otca twego z tobą poniesiecie grzech świątyniej (BZ Num XVIII/62b/29);

[...] *my albo nasz<y> namiastkowie i starosty naszzy sędzić nie *mamy ani poznawać* (Sul 63/38);

[...] *abyście se mną i z tą służą bożą Magdaleną prosili mistrza waszego a syna mego milego* (Roz 506/9).

b) W wypadku szyku przestawnego – przy warunkach jak w podpunkcie a) – konkurowały ze sobą dwa typy uzgodnienia. Przeważała składnia *ad formam* (ok. 72% w wyekscerpowanym zasobie), np.:

I wszedł jest Noe i jego synowie, i żona jego, i jego synow żony z nim w korab przed powodzią (BZ VII/5a/17);

*Na *świecie tego dnia wnidzie Noe, Sem, Cham i *Jozefat, [i] jego synowie, i żona jego a żony synow[ie] jego <z nimi> w korab* (BZ VII/5b/34);

[...] *i wyszedł k nim k nim Elijachym, syn Elchyje, włodarz domowy a Sobnia, pisarz ziemski, a Johae, syn Azaf, kanclerz* (BZ 122s/33);

I przyszedł Elijachym, syn Elchyje, włodarz domu, a Sobnia, pisarz ziemski, a Johe, syn Azaf, kanclerz ku Ezechyjaszowi, rozdarszy na sobie rucha (BZ 123b/22);

Teda przyszedł Jetro cieść Mojżeszow i synowie jego, i żona jego na puszczą (BZ Ex XVIII/36c/4).

Mniej więcej jedną trzecią (około 28%) stanowiły zdania reprezentujące uzgodnienie *ad sensum*, np.:

[...] *i przyszli są Mojżesz a Aaron i wszyscy starszy z synow israhelskich* (BZ Ex XVIII/36d/3);

[...] *i uczyniły swadźbę Maala a Tersa, Egla a Melcha, a Noa z syny stryja swego* (BZ Num XXXVI 73d/29);

*I wyszli są krol sodomitski a krol gomorejski, a krol Adame, a krol Seboim, a krol *Sale *i Segor* (BZ XIV/29);

Potym szli do Kafarnaum on i mila matka <jego, i bracia jego>, i zwolenicy (Roz 210/9).

c) Jeżeli rzeczowniki osobowe w szeregu łączone były wskaźnikiem typu *ALBO*, to przy szyku *P + O* dominowała składnia *ad formam* (około 79% w wyekscerpowanym zasobie), por.:

[...] *ustawiamy, aby <kiedy> sędzia albo wojewoda, albo starosta, albo oprawca, albo którykole jich namiestnik zakład weźmie o winę na naszym ziemianinie bogatem* (Dział 9/8);

Gdyby krol albo jiny pan, albo wojt dziedziczny miał to wojtostwo w mieście (OrtOssol 58,2/16);

Sołtys albo wojt albo jego służebnik ma przyć przed to stojące jimienie (OrtOssol 68,1/15);

Gdy sie rajca albo przysiężnik, albo pospolny człowiek ktokolwiek bądź, przylubowałby sie ku dworowi albo przymilał (OrtMac 9r/26);

[...] *taki starosta, rządźca albo wszelki urzędnik wszytka jimienia jego ma* (Dział 111/32).

Jedną piątą stanowiły przykłady dostosowania *ad sensum*, np.:

[...] *do tego też krol, książę albo pan nic nie mają podług prawa* (OrtMac 11v/18);

[...] *iż my albo starosta nasz, albo wojewoda, sędzia albo podsędek i urzędnik, jen rzeczony woźny, mają moc dać służebnika ku pozwanu* (Sul 64/20).

d) Przy szeregach złożonych z rzeczowników nieosobowych – niezależnie od typu wskaźnika zespolenia oraz szyku – orzeczenie uzgadniało swą formę z najbliższym członem, por.:

- [...] *aby mię od ciebie ani śmierć, ani żywot, ani żadna szczęśność od ciebie oddaliła* (Naw 75r/12);
Bo ani miasto ani czas, ani niebo, ani ziemia może dźierżać Boga (Roz 164/22);
Wszelka ofiera i obieta, i cożkoli za grzech i za winę dano będzie mnie a wniesiono w stany świętych, twe będzie i synow twych (BZ Num XVIII/63a/34);
Wol i owca, i koza gdy się urodzi, siedm dni będzie pod wymieniem macierze swej (BZ Lev XXII/51a/13);
 [...] *abyć tamo deszcz, wiatr i teże złe powietrze nie postalo* (Gn 183v/12);
 [...] *ale jego ręce i piersi, i żywot był nag aż do pasa* (Roz 533/8);
 <Tamo jest> *wieczna radość i wesele, przepieczność, zdrowie i mir wiekuisty* (Roz 25/22);
Nie jest padzenie stiany ani przeście, ani wołanie w ulicach jich (CXLIII Fl 17);
W tych dzielnych rzeczach był jeden srebrny korcak i ośm śrebrnych łyżek i jeden śrebrny kubek (OrtMac 35r/23).

e) Przy szyku odwróconym – $O + P$ – jeżeli występował wskaźnik zespolenia inny niż typu I , niezależnie od cech semantycznych rzeczowników występowało uzgodnienie formy czasownika z najbliższym członem, por.:

- Ale chceli krol, ksiązę albo pan tego człowieka, waszego mieszczanina, ocz owinić przed prawem, ten człowiek ma ji <m> odpowiadać* (OrtOssol 37,2/4);
Gdyby widział radźca, przysiężnik, wojt, pospolny poseł, miescki sługa albo jiny, co tego roku miastu i prawu przysiągl (98,2/22);
 [...] *takiemu nie może pomagać przysiąc ociec ani przyrodzony przyjaciel, ani jego chlebojedźca* (OrtMac 16v/5);
Możeli mnich albo ci, co żebrzą <...>, albo ci, co nie uczynili posłuszeństwa, wziąć z swą bracią albo z siostrami (OrtMac 30v/17).

Orzeczenie przy szeregach niejednorodnych

We wstępnej części artykułu wspomniano już, że szeregi niejednorodne reprezentowane były zazwyczaj przez jednostkowe i okazjonalne ciągi. Kluczowymi elementami w procesie akomodacji dyspozycje całości pełniły zazwyczaj dwa ostatnie współrzędne, między którymi znajdował się wskaźniki zespolenia. Nadawały one całej rozbudowanej konstrukcji identyczne cechy składniowe, które same reprezentowały (także wtedy, gdy zasadniczym determinantem był ostatni ze współrzędnych). Poniżej kilka przykładów naśladujących składnię czasownika przy typowych trójczłonowych podmiotach szeregowych (Zbróg, 2010).

a) W zdaniach z czasownikiem stojącym przed szeregiem przeważała składnia *ad formam* (90% w wyekscerpowanym materiale), niezależnie od cech członów oraz wskaźnika zespolenia, por.:

- Możeli wyleganiec i jego dzieci albo bezprawny człowiek, słowie co prawa nie ma, swe stojące jimie-nie albo jidące bez swych panow przedać* (OrtMac 82,3/20);
 [...] *ize nie przeminie niebo i ziemia albo przepieczność* (Roz 266/5).

b) Gdy przed czasownikiem w szeregu niejednorodnym znajdował się szereg ze wskaźnikiem *ALBO*, konkurowały ze sobą składnia *ad formam* (około 60%) i *ad sensum* (około 40%):

Ale biskupowie i wszyscy książęta albo rada książąt żydowskich przykazali ludu (Roz 809/9);

Ktora miłość i ktora dobroć <...> albo ktora potrzeba k temu przypędzila (Roz 165/16).

c) Orzeczenie przy podmiocie towarzyszącym uzgadniało swą formę w równych proporcjach albo z całym szeregiem, por.:

Więc tu papież z kardynały, / Cesarz z swymi kapłany / Szli są k niemu z chorągwiemi (LegA);

Jak o Janus z Sulewski z swą siostrą Margorzatą i z swym i przodki 30 lat wydzierżeli poł Sienna na jich rękę (RpKK VII 39v);

[...] *a gospodyni twa z czeladzią a z dobytkiem znienagła ać jidą po nas* (BZ 178d/12);

albo z członem głównym takiego podmiotu, np.:

A on s Mikolajem a z Talomieem, z tajemniki swego ojca, pociągnął do Rzymu (Roz 112/15);

[...] *iż miły Jesus z swą miłą matką i także z swemi zwoleniki szedł do Kafarnaum* (Roz 210/6);

[...] *słowie iżby żona z jinym mężem albo mąż z jiną żoną przebywał* (Dział 40r/14).

d) Gdy w szeregu ostatnim członem był podmiot szeregowy, forma czasownika dostosowana była do całego szeregu i przyjmowała wartość pluralną:

[...] *aby gdzie bracia albo siostra z bratem są ot siebie w jimieniu oćczyznem rozdzieleni* (Sul 38/26);

Paknięli tacy bracia albo brat z siostrą nie byliby w jimieniu oćczyznem między sobą rozdzieleni a ot siebie rozłączeni (Sul 38/32);

[...] *to jest iż jakokole niekora bracia między sobą albo siostry z bratem byliby w jimieniu oćczyznem ot siebie rozłączeni i rozdzieleni* (Dział 38/16).

Zakończenie

Staropolskie szeregi wieloczłonowe – choć reprezentowane w niespełna dziesięciu procentach w ogólnym zasobie wyekscerpowanych szeregów, zajmujących pozycję podmiotu szeregowego – stanowiły konstrukty konstytuujące wyrazistych protoplastów ciągów z późniejszych epok, także współczesnych.

Znalezione w zabytkach szeregi były potencjalnie tożsame z szeregami dwuargumentowymi pod względem cech gramatycznych oraz semantycznych – różniła je tylko liczba składników – o zmienna okazała się zarówno liczba argumentów (od trzech wzwyż), jak i liczba wskaźników zespolenia (spójników, pauz delimitacyjnych lub ekwiwalentu spójnika w postaci przyimka *Z*).

Na podstawie analizy tego czynnika wskazano ciągi jednorodne – zorganizowane wokół określonego typu wskaźnika zespolenia, np. *I, ALBO, ANI*. Pośród nich wyróżniono

szeregi symetryczne, pary wokół jednego wskaźnika zespolenia (np. *Aby snad nie byli między wami mąż albo żona, czeladź albo pokolenie* BZ Deu XXIX/85d/1) – oraz niesymetryczne, w których organizacja była dowolna (np. *Miasta albo targi, albo wsi, co leżą pod waszym prawem* OrtOssol 51,2/17).

Drugą grupę stanowiły ciągi niejednorodne, zogniskowane wokół różnych wskaźników zespolenia. Znalazły się wśród nich także symetryczne (np. *takiemu nie może pomagać przysiąc ociec ani przyrodzony brat albo którykole przyrodzony przyjaciel, ani jego chlebojedca* Ossol 42,4/24) oraz niesymetryczne (np. *iż miły Jesus z swą miłą matką i także z swemi zwoleniki szedł do Kafarnaum* Roz 210/6).

Forma orzeczenia czasownikowego uzgadniana była albo z całym szeregiem (np. *do tego też krol, książę albo pan nic nie mają podług prawa* OrtMac11v/18), albo z najbliższym członem (np. *abyć tamo deszcz, wiatr i teże złe powietrze nie postalo* Gn 183v/12).

Jednak to ogólne stwierdzenie należy opatrzyć komentarzem o wysokiej złożoności ustalania formy słowa osobowego. Na antypodach stały dwie reguły:

a) przy szeregach złożonych z rzeczowników osobowych połączonych spójnikiem typu *I* przy szyku *P + O* występowała składnia realnoznaczeniowa, np.: *iże Amrafel krol Semaar a Aryjot krol z Ponta, a Chador <I> aomor krol elamitski, a Chadal krol pogański mieli są boj przeciw Baza krolowi sodomicskiemu* (BZ XIV/8c/3);

b) przy szeregach złożonych z rzeczowników nieosobowych – niezależnie od typu wskaźnika zespolenia, szyku niemal bezwyjątkowo orzeczenie uzgadniało formę z najbliższym członem, np.: *Bo ani miasto ani czas, ani niebo, ani ziemia może dzierżyć Boga* (Roz 164/22); *aby mię od ciebie ani śmierć, ani żywot, ani żadna szczęśność od ciebie oddaliła* (Naw 75r/12); *<Tamo jest> wieczna radość i wesele, przepieczność, zdrowie i mir wiekuisty* (Roz 25/22); także gdy przy szyku przestawnym w szeregu znajdowały się rzeczowniki osobowe, a spójnik był inny niż typu *I*, por.: *Gdyby widział radzca, przysiężnik, wojt, pospolny poseł, miescki sługa albo jiny, co tego roku miastu i prawu przysiągł* (OrtOssol 98,2/22); *takiemu nie może pomagać przysiąc ociec ani przyrodzony przyjaciel, ani jego chlebojedzca* (OrtMac 16v/5);

W pozostałych wypadkach występowały wahania co do typu składni – w różnych proporcjach mogło wystąpić *ad sensum* i *ad formam*: *nie będziesz w niem czynić swego działa ty i syn twój, i cora twa, sługa twój i służebnica twoja* (Ex XX/38b/32) vs. *i uczyniły swadźbę Maala a Tersa, Egl a Melcha, a Noa z syny stryja swego* (BZ Num XXXVI 73d/29) – w tym wypadku proporcje wynosiły stosownie 72% : 28%; *do tego też krol, książę albo pan nic nie mają podług prawa* (OrtMac 11v/18) vs. *Item gdy który ślachcic, ziemianin albo wszelki przebywacz, albo poddaniec księstw przerzeczonych obojich konia albo wołu, albo krowę kradzione od złodzieja odjąłby albo odbił* (Sul 112/24) – proporcje 21% : 79%; *a gospodyn i twa z czeladzią a z dobytkiem zniagnałać jidą po nas* (BZ 178d/12) vs. *A on s Mikołajem a z Talomieem, z tajemniki swego ojca, pociągnął do Rzyma* (Roz 112/15) – proporcje po 50%.

Bibliografia

- Bobrowski, I. (1998). *Gramatyka opisowa języka polskiego* (t. 2). Kielce: Wydawnictwo WSP.
- Jadacka, H. (2004). Związki składniowe. W: A. Markowski (red.), *Wielki słownik języka polskiego* (s. 1702–1704). Warszawa: PWN.
- Jadacka, H. (2006). *Kultura języka polskiego. Fleksja, słowotwórstwo, składnia*. Warszawa: PWN.
- Jodłowski, S. (1976). *Podstawy składni polskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kallas, K. (1993). *Składnia współczesnych polskich konstrukcji współrzędnych*. Toruń: Wydawnictwo UMK.
- Klemensiewicz, Z. (1939). *Gramatyka współczesnej polszczyzny kulturalnej w zarysie*. Lwów–Warszawa: Książnica-Atlas.
- Kopcińska, D. (1997). *Strukturalny opis składniowy zdań z podmiotem-mianownikiem we współczesnej polszczyźnie*. Warszawa: Elipsa.
- Saloni, Z., Świdziński, M. (1985). *Składnia współczesnego języka polskiego*. Warszawa: PWN.
- Szpakowicz, S., Świdziński, M. (1990). Formalna definicja równorzędnej grupy nominalnej we współczesnej polszczyźnie. *Studia Gramatyczne*, 9, 8–54.
- Zbróg, P. (2010). *Budowa i składnia podmiotu szeregowego w polszczyźnie do 1939 roku*. Kielce: Wydawnictwo UJK.
- Zbróg, P. (2012). *Składnia podmiotu szeregowego we współczesnym języku polskim*. Kraków: Libron.

Źródła

- Za: Korpus tekstów staropolskich PJS IJP PAN <https://ijp.pan.pl/publikacje-i-materialy/zasoby/korpus-tekstow-staropolskich/> (dostęp: 15.09.2021).
- Bż – Żywot Świętego Błażeja
- BZ – Biblia królowej Zofii
- Dział – Kodeks Działyńskich
- EwZam – Ewangeliarz Zamoyskich
- Fl – Psalterz Floriański
- Gn – Kazania Gnieźnieńskie
- OrtMac – Wyroki sądów miejskich czyli ortyłe
- OrtOssol – Najstarsze staropolskie tłumaczenie ortyli magdeburskich
- Rozm – Rozmyślanie przemyskie
- Sul – Kodeks Świętosławów

Inne

- DP – „Dziennik Polski”
- E – „Echo Dnia”
- GW – „Gazeta Wyborcza”
- RpKK – *Wielkopolskie rotacje sądowe XIV–XV wieku, T. 1. Rotacje poznańskie*, zebrali i opracowali H. Kowalewicz i W. Kurszkiewicz, Poznań–Wrocław, 1959.

STRESZCZENIE

Słowa kluczowe: szereg wieloczłonowy w funkcji podmiotu; składnia orzeczenia przy szeregu

W artykule przedmiotem opisu uczyniono staropolskie wieloczłonowe szeregi stojące w miejscu podmiotu, np. *A tako stała jest pod krzyżem matka Jezukrystowa, Maryja magdalena i święty Jan Ewanjelista*. Pod względem budowy, cech semantycznych i gramatycznych członów oraz typów wskaźników zespolenia przypominały one typowe trójargumentowe szeregi (*dziecko oraz matka*), różniły się jednak liczbą członów rzeczownikowych, która zazwyczaj wahała się od trzech do siedmiu. Wyróżniono pośród nich szeregi jednorodne, zorganizowane wokół jednego typu wskaźnika zespolenia lub jego ekwiwalentu w postaci pauzy delimitacyjnej (np. *aby mię od ciebie ani śmierć, ani żywot, ani żadna szczęśność od ciebie oddaliła*), oraz niejednorodne, w których mogły wystąpić różne wskaźniki zespolenia (np. *Gdyby raćce z przysiężniki i z pospółstwem uczynili wielkierz*). Interesująca była także składnia orzeczenia przy takich szeregach – bardzo rzadka wyłącznie *ad sensum*, częstsza wyłącznie *ad formam* lub wariantywna *ad formam / ad sensum*. Wykscerpowane szeregi naśladowały pod względem budowy i składni współczesne podmioty szeregowo i – jak wynika z analiz ilościowych – miały podobną frekwencję w najdawniejszych zdaniach polskich.

SUMMARY

Multi-part series in the function of the subject in Old Polish language

Keywords: multipart series as a subject; syntax of verb in serial sentences

This article contains a description of Old Polish series functioning as subjects in sentences, e.g. *A tako stała jest pod krzyżem matka Jezukrystowa, Maryja magdalena i święty Jan Ewanjelista*. In terms of structure, semantic and grammatical features of their elements, as well as types of compound indicators, they resemble typical three-argument series (*child and mother*), however, they differ in the number of noun elements, which usually range from three to seven. Two types of lists are distinguished: homogenous, are organized around a single type of linking element or its equivalent in the form of a delimitation pause (e.g., *aby mię od ciebie ani śmierć, ani żywot, ani żadna szczęśność od ciebie oddaliła*), and heterogeneous, which may be linked more loosely or more closely (e.g., *Gdyby raćce z przysiężniki i z pospółstwem uczynili wielkierz*). List syntax was also described; very rarely it was exclusively *ad sensum*, more frequently, exclusively *ad formam* or in some cases, *ad formam/ad sensum*. The lists extracted here resemble modern serial subjects in terms of structure and syntax and, according to quantitative analyses, have a similar frequency in the oldest known Polish sentences.